

De Spaanse hemel
spreidt zijn sterren

De Spaanse hemel spreidt zijn sterren

Rien Dijkstra

Schrijver: Rien Dijkstra

Coverontwerp: Rien Dijkstra/illustratie foto-archief Hans Dankkaart

ISBN: 9789402179163

©Rien Dijkstra

Inhoud

Voorwoord	9
Inleiding.....	11
Fascisme in Europa, kiem voor internationaal verzet.....	17
De prins wist van geen kwaad.....	31
De bloedige strijd om Boadilla del Monte	37
De Nederlandse voorgeschiedenis van Operation Ursula.....	43
De val van Malaga	53
‘Aardappelvaarten’ voor Spanje	63
De ondergang van de Ciudad de Barcelona.....	81
De Vakbondsman	87
De scheepssabotages van de Wollwebergroep.....	99
De Arrestatie	117
Benicassim, hospitalen aan zee.....	129
De zanger van ‘Canciones de las brigadas internacionales’	137
The making of ‘De Spaanse Aarde’.....	147
Spanje-artsen naar China.....	161
De Zeven Provinciën op de Diagonal.....	171
Een warm en een koud onthaal bij terugkomst.....	177
Internering in Zuid-Frankrijk	187
Gevangen in klooster San Pedro de Cardeña	197
Spanjestrijders op Vlieland.....	207
Van Spanjestrijder tot verzetsstrijder.....	215
De onbekende graven in Brussel.....	229
De Partizaan	235
Euthanasie anstalt Bernburg	239
Het Spanjemonument, No Pasaran.....	245
Geraadpleegde bronnen en literatuur	253

Solidariteitslied

Voorwaarts en niet vergeten,
wat de kracht is van onzen strijd.
Bij hongren en bij eten,
Voorwaarts en niet vergeten:
De solidariteit.

Stroomt tesamen, Proletaren!
Kruipt te voorschijn uit je nood.
Laaat je week van leed nu varen,
deze dag wordt ons en rood.

Want wij zijn nog niet met allen.
Velen zijn nog niet bereid.
En wij kunnen nooit het winnen
zonder vuur en zonder strijd.

Of je nog een baan en brood hebt,
trek je van de steun een schijn,
daarmee kan het socialisme
niet voor ons gewonnen zijn.

Eenmaal zal de dag wel komen,
dat de wereld met gezang,
door het volk wordt ingenomen,
voor ons allen en voor lang.

Voorwaarts en niet vergeten,
wat de kracht is van onze strijd.
Voorwaarts en niet vergeten:
Alle wegen – onze wegen!
Alle macht – onze macht!

Ernst Busch, Bertolt Brecht en Hanns Eisler
Canciones de las Brigadas Internacionales
Barcelona, juni 1938

Voorwoord

In Nederland zijn tegenwoordig maar weinig mensen bekend met de Spaanse Burgeroorlog (1936-1939), maar de reikwijdte van deze burgeroorlog en zijn nasleep was groot.

Het begon met een staatsgreep tegen de democratische Spaanse Republiek.

“De uitkomst van de Spaanse oorlog werd bepaald in Londen, Parijs, Rome, Berlijn – in ieder geval niet in Spanje.” aldus George Orwell, Looking Back on the Spanish War.

Het werd direct een internationale oorlog. Een oorlog die door vele deskundigen ook wordt gezien als het begin van de Tweede Wereldoorlog. Het was ook een oorlog waar veel Nederlanders bij betrokken raakten.

In 1937 vertelde Nico Rost (1896) als schrijver in het boek ‘Van het Spaanse vrijheidsfront’:

“De bevrijding van Spanje van het juk van het fascisme is geen privézaak der Spanjaarden, maar de gemeenschappelijke zaak van de gehele beschaafde mensheid.”

De fascistische dictators dachten dat zij met wapens het grote conflict tegen de democratie konden overwinnen, maar er ontstond een bloedbad.

Tienduizenden mensen uit meer dan vijftig landen trokken naar Spanje om te strijden tegen het fascisme. Maar ook buiten Spanje werd gestreden tegen het fascisme en werd humanitaire hulp geboden aan de Spaanse Republiek.

Na de Spaanse Burgeroorlog werd door vele Spanjestrijders de strijd tegen het fascisme gecontinueerd tot de ondergang van het fascisme in 1945. Helaas bleef het fascisme in Spanje en Portugal bestaan. Het zou tot 1975 duren voordat het Spaanse regime ten onder zou gaan door de dood van de dictator generaal Franco.

Over de Nederlandse Spanjestrijders en -vrijwilligers is tot nu toe weinig geschreven. Dit boek heeft als doel mensen de ogen te openen voor de reikwijdte die de Spaanse Burgeroorlog had, ook tijdens de Tweede Wereldoorlog en in de jaren daarna.

Het boek bevat een collage van verhalen van Nederlanders die op een of andere wijze onderdeel van deze internationale geschiedenis werden. Zij waren actieve getuigen van belangrijke gebeurtenissen en ontwikkelingen in deze tijd

en onderdeel van internationale netwerken van antifascistisch verzet. Het gaat niet zozeer om de rol van Nederland of Nederlanders te benadrukken en zeker niet om deze te verheerlijken, maar zij zijn in dit boek de ogen en mond om het grotere internationale verhaal te vertellen. Bovendien zijn hun verhalen in de geschiedschrijving nog niet uitvoerig beschreven.

Dit levert een nieuwe interpretatie op van de 'lange' Tweede Wereldoorlog en biedt daarmee een kleine bijdrage aan de transnationale verzetsgeschiedenis met een Nederlandse tint.

In het boek worden vele namen en organisaties genoemd waar vele verhalen achter schuilgaan. Het zijn namen en organisaties die veelal internationaal op allerlei mogelijke manieren met elkaar verbonden en verknoopt waren. Dit is niet allemaal in een boek te vervatten en de lezer wordt daarom uitgenodigd en uitgedaagd om verder op zoek te gaan naar andere boeken en bronnen om zich deze geschiedenis verder eigen te maken. Door namen, datums en locaties expliciet te noemen biedt het ook een mogelijkheid om deze geschiedenissen voor anderen toegankelijk te maken.

Ten slotte wil ik mijn speciale dank uitspreken naar een aantal mensen die mij geholpen hebben met deze zoektocht en mij geïnspireerd en gemotiveerd hebben: Als eerste Gien Klatser en Hetty van der Hall van Stichting Spanje 1936–1939 en verder Chaja van Bergen, Guillem Casañ Ferrer, Allan William Christiansen, Jeroen ten Dam, Ursula Langkau-Alex, Guus Gonggrijp, Nadia en Tania Iancu, Cilly Keller, Mario Kloostra, Efraim Milikowski, Nancy Philips, Ingrid Schiborowski, Reinhardt Silbermann, Len en Nancy Tsou, Ruud Weijdeveld en Harald Wittstock.

Rien Dijkstra
Utrecht, 2018

Inleiding

“Ongeveer 45.000 mensen uit meer dan 50 landen, waaronder meer dan 700 Nederlanders, namen deel aan de Spaanse Burgeroorlog (1936-1939) om te strijden tegen het fascisme. Niemand van hen had verwacht dat dit het begin was van een tienjarige reis over de slagvelden van Europa en door de fascistische concentratie- en vernietigingskampen tot de terugkeer naar huis.”

Voor veel mensen is de Spaanse Burgeroorlog een bijna vergeten oorlog, geïsoleerd in tijd en ruimte, waar sommige mensen naar Spanje zijn gegaan om in een onbegrijpelijke oorlog te vechten. Maar niets is minder waar. In dit boek wordt benadrukt dat de Spaanse Burgeroorlog in de tijd en plaats geen geïsoleerde gebeurtenis was, maar in een veel grotere context moet worden gezien. De mensen die zich bij de Spaanse Republiek betrokken voelden, waren onderdeel van een grote internationale sociaal-politieke beweging die vocht voor democratische rechten, gelijkheid en sociale vooruitgang.

Dat stopte niet in 1939. Deze strijd ging op vele fronten verder: de continuering van verzet en humanitaire hulp aan de Spaanse Republikeinen, de strijd tegen fascistische en fascistoïde regeringen en bewegingen in Europa en in China, welke uiteindelijk zouden uitmonden in de Tweede Wereldoorlog. Men kan zich juist afvragen of de internationale deelname aan deze zogenaamde Spaanse Burgeroorlog niet in feite het begin was van de Tweede Wereldoorlog. Het was de militaire interventie van Nazi-Duitsland, fascistisch Italië en Portugal die het mogelijk maakte de mislukte staatsgreep om te buigen naar een fascistische overwinning, mede door een bewuste politiek van vele landen (met name Engeland, Frankrijk en de Verenigde Staten) om hulp te weigeren aan het democratische Spanje. Ondanks de grote maatschappelijke problemen in Spanje was het de staatsgreepplegers zonder buitenlandse steun nooit gelukt de macht te grijpen.

Spaanse Burgeroorlog

De Spaanse burgeroorlog begon in juli 1936, nadat een groep van conservatieve militairen probeerde de progressieve regering, verkozen in februari van datzelfde jaar, omver te werpen.

Een gemakkelijke staatsgreep werd verwacht maar de militaire rebellen waren verrast door het massale volksverzet, met name in de grote stedelijke centra. In enkele dagen werd het land in tweeën gespleten, met één zone gecontroleerd

door de overheid, de Republikeinen, en de andere door de rebellen, de Nationalisten.

De oorlog werd al snel internationaal. De wereldwijde publieke opinie verzamelde zich rond een van de twee facties, waarin de oorlog werd beschouwd, ofwel als een strijd van de democratie tegen het fascisme of, omgekeerd, van de christelijke beschaving tegen het communisme.

Bang voor escalatie, ondertekende een aantal westerse regeringen een Non-Interventie Pact. Het waren van meet af aan dode letters.

Generaal Franco van de Nationalisten vroeg en kreeg onmiddellijk uitgebreide militaire steun uit Nazi-Duitsland en het fascistische Italië. De Republiek werd op zijn beurt gesteund door de Sovjet-Unie en, in mindere mate, door Mexico. De andere westerse mogendheden weigerden de Republiek bij te staan en stonden die zelfs niet toe om wapens te kopen op de internationale markt. De democratie werd willens en wetens in de steek gelaten. Niettemin waren er tienduizenden bezorgde mensen uit zo'n vijftig landen, die de vermeende neutraliteit van hun eigen regeringen negeerden, en zich verzamelden voor steun aan de Republiek. Ongeveer 45.000 mannen en vrouwen, met inbegrip van circa zevenhonderd Nederlanders, bestaande uit communisten, socialisten, sociaal-democraten en links-radicalen, reisden naar Spanje om te helpen bij de strijd tegen het fascisme. De meesten van hen werden lid van de Internationale Brigades, een strijdmacht van buitenlandse vrijwilligers, in oktober 1936 georganiseerd door de Communistische Internationale (Komintern), maar er werd ook humanitaire hulp geboden. Vakbonden uit vele landen boden hulp en vingen vluchtelingen op, met name oorlogskinderen en wezen. Vanuit de transport- en maritieme wereld werd gepoogd de blokkades te doorbreken en schepen die wapens, munitie, vliegtuigen, tanks en militairen aan de fascistische leverden te saboteren. Daarnaast ontstonden er in vele landen comités voor humanitaire steun aan de Spaanse Republiek.

Ondanks al zijn internationale gevolgen lagen de oorzaken van de oorlog bij de binnenlandse situatie. In de voorgaande jaren waren gaandeweg politieke en sociale spanningen opgebouwd in Spanje.

Het land was nog steeds voornamelijk een agrarische samenleving met een beperkt aantal industriële centra en een land vol met ongelijkheid. Een uitzondering hierop vormden de Baskische provincies en Catalonië, centra van respectievelijk zware metaalindustrie en katoenbewerking. Op het platteland bleef de traditionele verdeeldheid standhouden, tussen enerzijds de rijke landeigenaren die hardnekkig hun positie wilden behouden, en anderzijds een groot aantal landloze arbeiders en arme kleine boeren, die wanhopig

probeerden te ontsnappen aan een bestaan van vrijwel continue hongersnood. De situatie van de stedelijke arbeidersklasse was even somber. Tussen de arbeidersklasse en de kleine burgerij in de steden enerzijds, en de kerkelijke hiërarchie en de religieuze ordes anderzijds, gaapte een diepe kloof. De kerk werd volledig vereenzelvigd met de bestaande maatschappelijke orde. Dit resulteerde in regelmatig terugkerende uitbarstingen van volkswoede die zich keerde tegen kerkgebouwen, kloosters en geestelijken. Naast dat de kerk de grootste grondbezitter van het land was, was zij ook de eigenaar van vele mijnen, fabrieken, grote warenhuizen en banken. De Spaanse kerk had meer werknemers dan de Spaanse overheid. Tegelijkertijd was het analfabetisme in Spanje, ondanks het onderwijs door de Katholieke kerk, hoog; ongeveer 75% van de bevolking was analfabeet.

De regering die na de proclamatie van de Republiek in 1931 aan de macht kwam begon aan een ambitieus programma van modernisering, secularisering, sociale rechtvaardigheid en een grotere regionale autonomie, met de steun van de liberale burgerij, de socialistische en communistische partijen en vakbonden, de regionalistische partijen, evenals de krachtige anarchistische beweging.

Zij ontmoetten sterke weerstand die men vooral kon aantreffen onder grootgrondbezitters, financiers, het carlisme (een ultra-reactionaire monarchistische stroming voortgekomen uit dynastieke twisten) en het officierenkorps binnen het leger.

Bij de oktoberverkiezingen van 1933 behaalde een groep van centrumrechtse politici een nipte overwinning. Uit onvrede over het beleid van de regering brak er een algemene staking uit die al gauw leidde tot een opstand. De Catalaanse regering riep de onafhankelijkheid uit. Om de opstand in de regio Asturië te breken werden onder leiding van generaal Francisco Franco Bahamonde(1892) het Spaanse vreemdelingenlegioen (Tercio) en de Moorse eenheden (Regulares) ingezet, met een bloedbad onder de mijnwerkers (duizenden doden) tot gevolg. Eind oktober 1934 was de staking overal gebroken. Honderden mensen stierven en veertigduizend mensen belandden in de gevangenis. De hele Catalaanse regering werd in de gevangenis gezet.

Na de verkiezingen in februari 1936 wilde de nieuwe progressieve regering de sociale en economische modernisering ter hand nemen en weer verzetten de vier groepen, de landeigenaren, het leger, de katholieke kerk en de Falange zich heftig tegen vernieuwing. Zij vormden de ruggengraat van de Nationalisten.

In juli 1936 kwamen deze vier groepen in opstand. Er volgden drie jaar van bloedige gevechten, waar generaal Franco al snel naar voren kwam als de

Nationalistische opperbevelhebber. De oorlog eindigde met een nationalistische overwinning op 1 april 1939; Franco zou Spanje regeren als een meedogenloze dictator tot aan zijn dood in 1975. Er wordt geschat dat in de Spaanse Burgeroorlog 500.000 doden zijn gevallen.

De overwinning van Franco bracht een enorme vluchtelingenstroom op gang. Zo'n 500.000 Spanjaarden vluchtten naar Frankrijk en Algerije. De meeste vluchtelingen werden onder erbarmelijke omstandigheden opgevangen in interneringskampen in Zuid-Frankrijk. Velen van hen werden tijdens de Tweede Wereldoorlog tot dwangarbeid gedwongen en velen kwamen terecht in concentratiekampen, met name in Mauthausen.

Grote aantallen Spanjestrijders (de Interbrigadisten) konden niet naar huis afreizen door de politieke omstandigheden in hun thuisland (zoals Duitsland, Oostenrijk, Italië). Daardoor kwamen velen van hen ook in deze interneringskampen terecht. In deze kampen zouden later tijdens de Tweede Wereldoorlog, Sinti, Roma en joodse mensen gevangen worden gezet.

Tweede Wereldoorlog

Veel van de internationale veteranen die de Spaanse Burgeroorlog overleefd hadden, zetten, als zij niet gevangen waren genomen, daarna hun strijd tegen het fascisme voort tijdens de Tweede Wereldoorlog, net als duizenden van de republikeinse ballingen. In Frankrijk organiseerden Spanjaarden en Interbrigadisten eigen verzetsgroepen en Spaanse guerrillabrigades maakten deel uit van de Forces Françaises de l'Intérieur (FFI). Ook in andere landen van Europa (bijvoorbeeld België, Nederland, Duitsland, Oostenrijk, de Balkanlanden, Griekenland en Rusland) vormden voormalige Spanjestrijders verzets- en partizanenorganisaties.

Veel republikeinse Spanjaarden sloten zich aan bij de geallieerden en behoorden tot de troepen ('La Nueve') die in 1944 Parijs bevrijdden samen met het Franse verzet FFI, onder aanvoering van de Franse Spanjestrijder Henri Rol-Tanguy (1908). Andere Spanjaarden sloten zich aan bij het Sovjetleger. Het internationalisme toont zich aan de hand van de iconische foto van de Duitse nederlaag in 1945 waarop de Spanjaard Francisco Ripoll de Sovjetvlag op de Rijksdag van Berlijn plantte, als teken van de overwinning.

Voor Spanjestrijders was de thuiskomst een deceptie en hun behandeling in de daaropvolgende jaren een zeer pijnlijke ervaring. In vele landen werden zij bij thuiskomst geregistreerd als politieke radicalen en werden zij staatloos verklaard. In de Tweede Wereldoorlog gingen velen door met het verzet tegen het fascisme. Velen zijn door de Nazi's opgepakt en naar concentratiekampen

gestuurd. Velen van hen kwamen niet terug. Ondanks de gezamenlijke strijd tegen het fascisme werden terugkomers vijandig bejegend en vaak maatschappelijk uitgesloten. Tot in de jaren zeventig waren er nog staatloze Nederlandse Spanjestrijders. Het terugkrijgen van het Nederlandschap was het resultaat van een vrijwel ondoorgrondelijke manier van besluitvorming die meer leek op willekeur dan een transparant, juridisch en moreel beargumenteerd bestuurlijk besluitvormingsproces. De staatloosheid maakte het voor vele van deze mensen moeilijk een normaal maatschappelijk bestaan op te bouwen. Ondanks alles bleven velen van hen levenslange activisten.

Hoewel de visie op de Spaanse Burgeroorlog in de loop der jaren is veranderd liet erkenning van de Spanjestrijders lange tijd op zich wachten. Niet veel zouden het meemaken. In 1986 kwam er een monument voor de Nederlandse Spanjestrijders en -vrijwilligers in Amsterdam-Noord.

Jaarlijks vinden er in vele landen nog internationale herdenkingen plaats voor hen die naar Spanje gingen om te vechten tegen het fascisme en voor democratie en vrijheid.

Fascisme in Europa, kiem voor internationaal verzet

In de periode 1933-1936 werden Nederlanders geconfronteerd met vluchtelingen, ontsnapte Duitse politieke gevangenen, de eerste concentratiekampen in Duitsland en de illegale organisaties tegen het Duitse fascisme. Vele Nederlanders werden zich daardoor snel bewust wat het nieuwe Naziregime betekende en de internationale gevaren die ontstonden voor de nabije toekomst in Europa. Het leidde tot een verder internationaal inzicht en samenwerking tegen fascisme.

Gebaseerd op de ervaringen in de periode 1933-1936 kwamen vele Nederlanders tot de conclusie dat ze de Spaanse Republikeinen moesten helpen. Een deel van hen ging zelfs naar Spanje om zich aan te sluiten bij de Internationale Brigades.

Zo vertelde Spanjestrijder Willem de Jong (1920) over de relatie tussen de opkomst van het fascisme, de Duitse vluchtelingen en vervolgens de Spaanse Burgeroorlog:

“Je praatte over het vraagstuk van, wat betekende Spanje. Het betekende toen al veel voor mensen zoals wij, die niet louter nationaal, maar ook internationaal dachten. We hadden die opkomst van het fascisme, we hadden te maken met die Duitse emigranten, hoe de toestand in Duitsland was, hoe snel dat ging, we kregen berichten, dat het Condor-legioen, die nieuwe ‘Luftwaffe’, daar bombardementen uitvoerde in Spanje. (...) De toestand werd dus steeds slechter, vanuit Nederland bekeken. We voelden wel, dat als dat door zou gaan, die overrompeling van Franco met behulp van Duitsland en Italië, dat de weg vrij zou zijn voor een verder oprukken van het fascisme, al of niet met een wereldoorlog. Je zag toen wel de omstandigheden, de bezetting van het Rijnland, noem maar op, dat is in die jaren allemaal gebeurd. En Spanje speelde in heel die context. (...) En toen dacht ik dus halverwege 1937, ja maar godverdomme, dat gaat verkeerd. En ik wist dus uit ervaring, omdat we ook Duitse emigranten hiervandaan weggeholpen hadden naar Spanje (...) nou, dat wil ik ook.”

Adriaan van Dijk (1910) die later Spanjestrijder werd zei:

“Ik had ook, voor die tijd, een bepaalde koeriersdienst gedaan voor de Duitse communisten, toen Hitler al aan de macht was. Een paar keer ben ik naar Duitsland geweest en dat heb ik allemaal op de fiets gedaan. (...) Ik heb ook nog mensen de grens overgesmokkeld. (...) Ik wist precies, bij

Kleef, hoe ik die paadjes moest vinden. (...) Als ik papieren had, nam ik die mee in de buizen van de fiets, (...) en dan werd het daar gedemonteerd."

De Spanjestrider Piet Laros (1901) vertelde:

"Ik had dat gekke gevoel, hier kan het fascisme voorlopig niet verslagen worden, dáár moet ik gaan helpen, daar kán ik helpen."

Het ware gezicht van fascisme

In 1933 volgden de ontwikkelingen elkaar snel op. Op 30 januari 1933 werd Hitler tot kanselier benoemd. Hij nam zijn intrek in de rijkskanselarij in Berlijn en gaf leiding aan de coalitieregering van de NSDAP en de Deutschnationale Volkspartei.

Amper vier weken later brak op 27 februari 1933 brand uit in het parlamentsgebouw, het Rijksdaggebouw in Berlijn. Er werden vijf hoofdverdachten opgepakt: de Nederlander Marinus van der Lubbe (1909), de Duitse communist en parlamentslid Ernst Torgler (1893) en de Bulgaarse communisten Georgi Dimitrov (1882), Blagoi Popov (1902) en Wassil Tanev (1879). Nazi-Duitsland wilde in het proces over Rijksdagbrand in Berlijn de verdachten veroordelen.

Ter verdediging werkten de Duitse communist, uitgever en filmproducent Willi Münzenberg (1889), Otto Katz (1895), Arthur Koestler (1905) en anderen aan de uitgave van het boek Braunbuch over de Rijksdagbrand en de terreur door Hitler. Het boek werd op 1 augustus 1933 gepresenteerd tijdens een internationale persconferentie: 'Braunbuch über Reichstagsbrand und Hitlerterror' of 'Livre brun sur l'incendie du Reichstag et la terreur hitlérienne' uit Éditions du Carrefour in Parijs.

Verder organiseerden Münzenberg en zijn assistent Katz in Londen een internationaal tribunaal. Met het internationaal tribunaal in Londen probeerden ze met de hulp van zeven internationaal bekende juristen, de Belgische jurist Piet Vermeylen (1904), de Amerikaan jurist Arthur Garfield Hays (1881), jaren eerder de verdediger van de anarchisten Sacco en Vanzetti die onschuldig ter dood werden veroordeeld, de Zweedse sociaal-democratische senator Georg Branting (1887), de Franse juristen Vincent de Moro-Giafferi (1878) en Gaston Bergery (1892), de Deense jurist, Vald Hvidt (1897), werkzaam bij de Deense Hoge Raad en Betsy Bakker-Nort uit Nederland (1874), vrijzinnig liberaal lid van de Tweede Kamer.

In de herfst vond het proces plaats over de Rijksdagbrand in Berlijn. De rechtszaak werd een fiasco en Dimitrov, Popov, Tanev en Torgler werden vrij gesproken; alleen Van der Lubbe werd veroordeeld en 10 januari 1934 onthoofd.

De dag na de brand in het Rijksdaggebouw werd het decreet 'Bescherming van het volk en de staat' uitgevaardigd en werden er massaal arrestaties gehouden en vonden er veel mishandelingen plaats. Binnen twee maanden tijd, op 23 maart 1933, volgde de Machtigingswet (Ermächtigungsgesetz). Door het aannemen van deze wet werd de Rijksdag compleet buiten spel gezet. Met de vele nieuwe gevangenen werden de gevangenissen al snel overvol. Gearresteerden werden in geïmproviseerde gevangenissen, de 'Wilde concentratiekampen', geplaatst, en bewaakt en beheerd door de Sturmabteilung (SA) en de Schutzstaffel (SS).

Willi Münzenberg, Otto Katz, Arthur Koestler zouden in 1936 weer een belangrijke rol gaan spelen tijdens de Spaanse Burgeroorlog.

Van Duitsland naar Nederland

Vele mensen probeerden een toevluchtsoord te vinden in Nederland. De vluchtelingen kwamen over de grens van Groningen, Twente, de Achterhoek en Limburg. Echter de Nederlandse regering en landelijke of gemeentelijke overheden stelden verordeningen op en probeerden vluchtelingen tegen te werken en terug te sturen. Toch waren er ook verschillende organisaties die vluchtelingen ondersteunden zoals de Internationale Rode Hulp (IRH), de Communistische Partij Nederland (CPN) en de vakbond Internationale Transport Federatie (ITF). Nederlanders en Duitsers werkten samen om het Duitse verzet tegen Nazi-Duitsland te organiseren en illegale documenten, pamfletten en kranten naar Duitsland te brengen.

Groningen

Na de machtsovername in 1933 door Hitler vluchtten vele mensen en staken zij de grens over onder andere naar Groningen, bij plaatsen zoals Nieuwe Statenzijl, Delfzijl en Bellingwolde. De aankomst in Nederland van vluchtelingen en ontsnapte politieke gevangenen maakte een diepe indruk op de Nederlanders.

In de zomer van 1933 ontstonden er concentratiekampen in het Duitse Eemsland: Börgermoor, Esterwegen en Neusustrum. Het waren de eerste grote concentratiekampen in Eemsland, nog velen zouden volgen. In augustus 1933 werd door gevangenen het lied 'De Moorsoldaten' gecomponeerd en het lied werd al snel in Nederland het lied 'De Moorsoldaten' bekend:

*“Waarheen wij ook mogen kijken,
zien wij veen en hei rondom.
Vogelzang kan ons niet verblijden,
bomen staan er kaal en stom.
Wij zijn de veensoldaten*

*en trekken met de spade naar het veen.
Hier in deze doodse heide
staat het kamp al opgebouwd.
Waar we ver van alle vreugde
achter prikkeldraad zijn opgestouwd."*

Mensen in deze regio hielpen via de Internationale Rode Hulp (IRH) of CPN om mensen op te vangen. Zo verging het bijvoorbeeld ook de twee politieke gevangenen Walter Modrow en August Levin (1895). Onder het mom van het halen van turf ontsnapten zij in begin november 1933 uit Neusustrum:

"De schipper begreep, dat ze naar Groningen wilden en liet ze bij een tankstation uitstappen. Daar spraken ze een vrachtwagenchauffeur aan, die zich bereid verklaarde hen naar Groningen mee te nemen (...) Ze vroegen de chauffeur hen naar 'een vriend van de Sovjet-Unie' te brengen. Hij zal het misschien wel begrepen hebben? In elk geval zette hij ze voor de deur af van kameraad Sterringa! Deze nam ze direct meen naar binnen. En daar hingen foto's van Marx en Engels en zelfs van een Roter Frontkämpferbund. Daar begrepen ze, dat ze in goede handen waren!" aldus Joanna Levin-van der Vloodt (1913).

Op 4 november 1933 werden de twee vluchtelingen nog diezelfde avond door de communist Geert Sterringa (1876) overgebracht naar Frans Olfers (1887) die in Groningen leiding gaf aan de IRH.

August Levin was lid van de Kommunistische Partei Deutschlands (KPD) en een belangrijke man en een 'Vertrauensmann' die al snel in Amsterdam ingezet werd. In 1934 werd door de IRH en de KPD gewerkt aan het smokkelen van illegale documenten, pamfletten en kranten, van en naar Duitsland. Later zou Levin in oktober 1936 naar Spanje gaan waar hij meevocht bij het Tschapajew-bataljon. Modrow werd eind augustus 1934 in Groningen gearresteerd en werd na vier maanden op 22 januari 1935 vrijgelaten met de opdracht om binnen acht dagen het land te verlaten.

De Nederlandse overheid vervolgde vluchtelingen. Burgemeester Fredrik Adolf Beins (1882) van Vlagtwedde waarschuwde in 1934 de politieke vluchtelingen:

"De aandacht van de ingezetenen wordt er op gevestigd, dat in de Duitse concentratiekampen aan de grens dezer gemeente enkel misdadigers en geen politieke zijn opgenomen. Hen wordt ernstig aangeraden bij ontdekking van vluchtelingen daarvan dadelijk kennis te geven aan de politie. Nalatigheid in deze, verberging van of hulp om verdere te komen, aan vluchtelingen verleed zal ernstige onaangenaamheden ten gevolge kunnen hebben." Bron: Het Volk, 18 december 1934.

In de streek Nedersaksen (Emden, Papenburg, Leer) werden al snel Duitse communistische kaderleden gearresteerd. De Duitse KPD'er August Kraak hielp politieke vluchtelingen over de grens te smokkelen maar werd al snel zelf gearresteerd en overgebracht naar een concentratiekamp. Na foltering kwam Kraak eind oktober weer vrij in Emden. Hij werd door de KPD'er Jakob Pfarr uit Bremen aangewezen als districtsleider.

Kraak legde vele contacten in Nederlandse, Duitse en Scandinavische havens. Hij verspreidde pamfletten, kranten en dergelijke en zorgde dat mensen in deze regio naar Nederland werden gesmokkeld. Toen het hem te gevaarlijk werd vluchtte hij naar Delfzijl. Frans Olfers en August Kraak werden toen in het Groningse grensgebied verantwoordelijk voor vluchtelingen en emigranten uit Duitsland. In het begin was de leiding van de Groninger emigranten-KPD vooral in handen van August Kraak, later kwam Erich Bohlen daarbij.

In 1934, verscheen de brochure 'Concentratie kamp Börgermoor - De Hel van Papenburg, onthullingen van een sociaal-democratische arbeider', over de Emdslandkampen. Door Nederlandse communisten werd het verhaal gedrukt en verspreid om daarmee mensen te informeren wat er gebeurde in Nazi-Duitsland.

De illegale KPD wilde ook foto's maken van de concentratiekampen in het Eemsland en Nederlanders werden naar de grens gestuurd om foto's te nemen. De filmrolletjes en het fototoestel werden vervolgens afgeleverd aan August Kraak die zorgde dat het bij de juiste personen terecht kwam.

Drie jaar werkte Kraak in het grensgebied waarna hij in december 1936 naar Spanje ging om zich aan te sluiten de Internationale Brigades.

Achterhoek en Twente

Ook in de omgeving van de Achterhoek en Enschede hielpen vele Nederlanders met de vluchtroutes vanuit Duitsland. Er was een route van Berlijn naar Gronau, Glanerbrug en Enschede, een andere route ging via het Roergebied bij Dortmund via Gronau, Glanerbrug naar Enschede. Verder kwamen er vluchtelingen vanuit Borken-Bocholt via Meddo bij Winterswijk naar Enschede of via een route van Emsland, Nordhorn, Denekamp of Overdinkel naar Enschede. De vluchtelingen werden bij aankomst verzorgd en van eten voorzien en vervolgens naar onderduikadressen in het westen van het land gebracht.

De hulporganisatie werd aangestuurd door Hendrik Jan Aldenkamp (1895), gemeenteraadslid in Enschede in 1931, en Johann Mathias Geusendam (1886) uit Enschede. De vluchtelingen werden medisch verzorgd door dokter Jonkman en dokter A.H.J. Coppes (1889). De zoon van Aldenkamp en de zonen Johann Wilhelm (1909) en Wilhelm Gerhard Geusendam (1911) waren ook betrokken

bij de vluchtlijnen. Verder werden er documenten, kranten en pamfletten gesmokkeld en vanuit de regio werden verzetsorganisaties in Duitsland ondersteund.

Wilhelm Gerhard Geusendam werd al op 29 mei 1935 in Duitsland gearresteerd en vastgehouden:

“Kameraden! Een massaal protest moet opgaan in Nederland, tegen deze nieuwe schanddaad, die het Duitse fascisme wederom tegen een Nederlander wil begaan!

De Duitse fascistische bloed-justitie weet schijnbaar nu reeds, voordat het “Volksgerecht” dit a.s. proces heeft gevoerd, de uitspraak die daar gedaan zal worden, anders zou ze niet dergelijke mededelingen aan de Nederlandse autoriteiten hebben gedaan. Wij kennen de methode van de fascistische bewijsvoering met een toegewezen verdediger wel. Helpen? Jawel! Maar dan samen met de justitie het slachtoffer de verdediging onmogelijk maken, dat is de methode, die meestal in deze processen wordt gevolgd. Bewijzen? Waar zijn ze? Wij weten het niet, wel kennen wij de werkmethode der Gestapoagenten, om aan bewijzen te komen!” Bron: De Tribune, 28 oktober 1935.

Wilhelm zou tien jaar gevangenis en kampen overleven: de gevangenis in Keulen, het tuchthuis in Luckau, Lager Würzburg, KZ Flossenbürg en KZ Pottensteine. Zijn broer, Johann, verzocht in 1936 om informatie over het verblijf van Wilhelm aan het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken. In een brief op 20 juni 1936 meldde het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken dat de Duitse autoriteiten niet konden voldoen aan de vraag om een afschrift van het vonnis te geven. Het Nederlandse ministerie stelde in dezelfde brief:

“Voor de Nederlandse Regeering bestaat geen aanleiding stappen voor zijn invrijheidsstelling te doen.”

De vader van Wilhelm werd tijdens de Tweede Wereldoorlog al op 16 oktober 1940 overgedragen aan de Gestapo. Via de gevangenis in Gronau en Münster werd hij 30 maart 1942 overgebracht naar de beruchte gevangenis Moabit in Berlijn. Johannes Mathias werd op 27 april 1942 op basis van hoogverraad tot 8 jaar tuchthuis veroordeeld. Hij zat van 1942 tot 1944 gevangen in het tuchthuis Brandenburg-Görden. Vervolgens werd hij overgeplaatst naar de gevangenis in kasteel Kaltenstein in KZ Vaihingen in Beieren. Drie dagen voor de bevrijding, op 6 april 1945, stierf Johannes Mathias.

Gosse Fraterman (1887) was ook in deze regio actief in de IRH en hielp vluchtelingen vanuit Nordhorn de grens over. Gosse werd op 24 juni 1941 gearresteerd en kwam via kamp Schoorl en Amersfoort in Neuengamme

terecht. Gosse werd vermoord op 15 juni 1942 in Landes-Heil- und Pflageanstalt Bernburg, een beruchte locatie vanwege de medische experimenten. Gosse werd samen met 44 andere Nederlanders vergast in het kader van Aktion 14f13.

Ook in Meddo bij Winterswijk werden Duitse vluchtelingen opgevangen. Gradus Kobus (1879) uit Meddo werkte samen met Aldenkamp. De Nederlandse politie probeerde in samenwerking met de Duitse politie de vluchtelingen te vangen en weer terug te brengen naar Duitsland. Zo werd op 25 april 1933 vanuit Vreden, Duitsland, midden in de nacht gemeld dat de Duitse communist Ratering bij Kobus zou verblijven. De politie uit Winterswijk stelde onmiddellijk een onderzoek in. Het huis van Kobus, de grenswinkel en de omgeving werden onderzocht. Ondanks dat hij niet gevonden werd beloofde de Nederlandse politie de Duitse 'collega's', hem onmiddellijk te arresteren, wanneer hij daar alsnog zou verschijnen.

Een ander voorbeeld van het politiegedrag beschreef Gradus Kobus in februari 1934 in een brief gericht aan de minister van Justitie Josef van Schaik (1882). Hij beklagde zich over het feit dat een zwaar mishandelde Tsjech was ontsnapt uit het Duitse Huis van Bewaring in Vreden. Hij was gevlucht naar Winterswijk, maar de politie had op eigen initiatief de vluchteling via Winterswijk-Gaxel weer overgebracht naar Duitsland. Dit was tegen de regels. Als de Nederlandse politie wel de correcte juridische stappen had doorlopen en de vluchteling alsnog uitgeleverd zou moeten worden dan hadden de autoriteiten de gevangene alleen via Venlo, Zevenaar, Enschede of Nieuwe Schans over mogen brengen.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog werden Kobus en Aldenkamp samen in maart 1941 gearresteerd, maar ze werden vrijgelaten. Op 25 juni 1941 werden ze echter weer opnieuw aangehouden. Hendrik Aldenkamp verbleef in de kampen Schoorl, Amersfoort en Buchenwald. Gradus stierf in het concentratiekamp Neuengamme op 22 februari 1942.

In Overdinkel hielpen de drie broers Klijsma, Sint (1912), Bernard (1914) en Fokke (1915) en Willem (Wilhelm Petrus) Game (1903) Duitse vluchtelingen ontsnappen.

De Nederlandse overheid had een dubieuze houding. De Enschedese politie werkte samen met de Gestapo en met name met Grenzkommissar Kruschwith in Gronau. Zo bleek in 1936 uit het feit dat de jeugdige Bernhard Klijsma, die vluchtelingen hielp, door de Gestapo werd gearresteerd. Wegens hoogverraad werd Bernhard door de Duitsers veroordeeld en bleef hij tot het einde van de oorlog gevangen in een tuchthuis. Zijn broers Fokke en Sint namen later deel aan de Internationale Brigades waar Fokke zou sneuvelen.

Limburg

In Limburg waren de sociaal-democraten, radicale socialisten en communisten vooral actief in de Mijnstreek, bij Maastricht en in de regio Tegelen-Venlo. In de periode 1920-1935 kwamen veel mensen vanuit Groningen, Drenthe, Overijssel en ook uit Duitsland werken in de Mijnstreek. Maar ook Joegoslavische, Hongaarse en Oostenrijkse migranten kwamen naar de Mijnstreek en zij waren politiek ervaren.

In 1933 kwamen in de streek rond Aken en in het zuidelijke deel van het industrieel Roergebied veel politieke vluchtelingen aan in Limburg. Zij reisden verder door naar België of Amsterdam. Vooral door leden van de IRH werd veel moeite gedaan om politieke en joodse vluchtelingen uit Duitsland op te vangen en te helpen.

Ook in Limburg werd door de Nederlandse overheid samengewerkt met de Duitse politie. De burgemeester Sebastiaan Dionysius Douven (1899) van Melick-Herkenbosch werd op 20 februari 1934 ontvangen door de Commissaris van de Koningin in Limburg, mr. E.O.J.M. baron van Hövell van Wezeveld en Westerfliet (1877). De burgemeester klaagde dat een Nederlander en een Duitser propagandamaterieel naar Duitsland vervoerden, maar omdat het materiaal eigenlijk werd vervoerd door een Nederlander kon hij niets doen:

“Onmiddellijk heb ik de Duitse politie laten waarschuwen die toen het onderzoek heeft voortgezet in Duitsland. Door enkele Duitse politie- autoriteiten wordt het betreurd dat de Nederlandse politie niet voldoende bevoegdheid heeft om te verhinderen dat de communistische propagandageschriften tegen de Duitse staat frauduleus over de grens worden gebracht. De communistische propaganda is uiteindelijk ook een gevaar voor ons vaderland.”

Nederlanders en emigranten werden nauwkeurig gevolgd door de politie. Zo vonden er bijvoorbeeld in 1935 in Maastricht huiszoekingen plaats en werden in het hele land tientallen emigranten gearresteerd. De emigranten werden naar België uitgewezen.

Otto Schumacher (1908) en lid van de IRH vertelde:

“Bij Herzogenrath was een huis dat voor de helft op Duitse en de andere helft op Nederlandse grondgebied stond. Dan gingen we de voordeur in - Duits - en de achterdeur uit - Hollandsch. Als we dan stiekem achter een paadje doorliepen kwam je aan de ingang van de oude Dominiale mijn uit.”

Otto Schumacher vertelde dat hij in 1934 of 1935 samen met Jan Sanders werd gearresteerd in Duitsland en werd overgebracht naar Hamm. Schumacher werd na drie dagen losgelaten, maar Jan Sanders had ‘vijandelijke’ papieren en werd

vastgehouden. De Nederlandse regering heeft nooit om uitlevering gevraagd. Otto vertelde dat hij Jan Sanders nooit meer zou terug zien. In 1941 werd Sanders als laatste gezien in tuchthuis Siegburg. Otto werd in september 1940 gearresteerd en werd na een tijd overgebracht van een tuchthuis naar KZ Sachsenhausen waar hij tot het einde van de oorlog bleef.

Albert Potze (1898) was CPN-partijfunctionaris in de Mijnstreek en werd in 1935 het eerste communistische gemeenteraadslid van Heerlen. Hij speelde een belangrijke rol in het ondersteunen van emigranten maar zorgde ook voor geheime berichten, rapporten, geschriften en dergelijke voor de clandestiene KPD. In het voorjaar van 1937 werd hij opgevolgd door Barend Clever (1892) en ging hij naar het hoofdkwartier voor de Internationale Brigades in Spanje. Hij bleef en werkte een half jaar in Albacete en verhuisde daarna naar Parijs om daar de wervingscentrale voor Interbrigadisten te gaan bemannen. Potze werd in Albacete opgevolgd door Janrik van Gilse (1912).

In de mijngebieden van Frankrijk, België en Nederland werkten ook mensen uit Italië, Oost-Europa en Duitsland. In Nederland waren er communistische secties uit Joegoslavië, Oostenrijk en Hongarije. Andrej Forte was begin jaren dertig secretaris voor de Joegoslavische sectie in Nederland. Albert Hlebec (1899) verzorgde het blad 'Sloveense Arbeiders- en Boerenrepubliek (Slovenska Delavsko-Kmecka Republika)', waarin berichten uit Frankrijk, Duitsland en de Mijnstreek werden vermeld. Het redactieadres van Republika was in de Heerlense wijk Meezenbroek op het adres van Albert Potze.

IRH, KPD en ITF

De IRH, ofwel de Nederlandse Rode Hulp (NRH), speelde een belangrijke rol in het opvangen van vluchtelingen en werkte nauw samen met de KPD. Door de plotselinge toestroom van politieke vluchtelingen kon de IRH het aanvankelijk amper aan. De Duitse steunpuntleiding kreeg voor elk CPN-district een verbindingsman toegewezen. De elf districten hadden een aantal medewerkers die zorgden voor ontsnapte politieke gevangenen, emigranten en koeriers die documenten, kranten, pamfletten en dergelijke vervoerden. Duitse politieke vluchtelingen en partijleden hielpen vanuit Parijs en Amsterdam de organisatie te verbeteren en versterken. Jan Postma (1895) en Wim van Exter (1906) waren de organisatoren en instructeurs van de IRH samen met de organisatie van de Landelijke Emigranten Commissie (LEC) door: Anton Winterink (1914), Friedl Baruch (1905), Jacob Bierens (1908) en Franciscus Hendrikus Petersen (1899). Het LEC had plaatselijke afdelingen en had nauwe contacten met Zentrale Emigranten Kommission. De politieke vluchtelingen kwamen vanuit de KPD districten Roer (Essen), Neder-Rijn (Düsseldorf), Midden-Rijn (Keulen) en Noordwesten (Bremen).

De KPD leiding in Amsterdam zorgde tot 1935 voor contacten met het Roergebied en Neder-Saksen. Groepen in het buitenland, Grenzstellen, werkten onder leiding van het centraal-comité van de KPD, die in de herfst van 1933 eveneens uitweek naar het buitenland. Vanaf 1936 werd de verantwoordelijkheid voor Neder-Saksen overgedragen naar de Abschnittsleitung in Denemarken.

Doordat Hitler de macht had overgenomen concludeerde de vakbond Internationale Transportarbeiders Federatie (ITF) dat gewelddadig verzet onmogelijk was. De enige mogelijkheid die de ITF zag was om een economische ineenstorting van Hitler's regime te creëren. De Nederlandse vakbondsleiders Edo Fimmen (1881) maar vooral Jaap Oldenbroek (1897) probeerden een illegaal netwerk met betrouwbare contacten uit de transportsector en zeevaart op te bouwen. In 1934 en 1935 lukte het Oldenbroek nog om naar Duitsland te reizen en informatie te vergaren. Naast de IRH en KPD werd er ook door de ITF tijdschriften, pamfletten en documenten gesmokkeld tussen Nederland en Duitsland via de Rijnvaart.

Wuppertal

Er werden zogenaamde Papenburg-comités in Groningen opgericht om vluchtelingen te helpen uit concentratiekampen in het Duitse Eemsland: Börgermoor, Esterwegen en Neusustrum. Maar er werd in Nederland ook het Wuppertaler-comité gestart.

In januari 1935 werden in Duitsland door de Gestapo meer dan 1900 mensen gearresteerd. De illegale KPD had in 1934 een verzetsorganisatie opgebouwd die bestond uit communisten, socialisten, sociaal-democraten, partijlozen en vakbondsgroepen en tientallen verzetsorganisaties. Er volgden massaprocessen in Wuppertal, Duitsland. Wereldwijd was er een campagne om deze verzetsstrijders te steunen. Vanuit Nederland was een Centraal Wuppertal Comité (CWC) opgezet met een bestuur bestaande uit Selma Meyer (1890), dr. Adrianus Cornelius Oerlemans (1909), pastoor Nico Padt (1886), Annie Adama van Scheltema (1884), Lie Alma-Heijnen (1909), Henriette Roland Holst (1869), dr. Tjoa Sik Jen (1907), mr. Clara Enthoven, Franz Vogt (1899) en Erich Kuttner (1887). Zij verzamelden geld voor de families van de gearresteerden en zorgden voor delegaties naar de processen Wuppertal.

Erich Kuttner zou later in 1936 naar Spanje gaan en werkte daar voor de radiozender Freiheitssender 29,8 maar door verwondingen keerde hij terug naar Nederland. Op 10 april 1942 werd hij door de Gestapo opgepakt en via Kamp Amersfoort naar het concentratiekamp Mauthausen overgebracht, waar hij vermoord werd op 6 oktober 1942.

Bij de start van de Spaanse Burgeroorlog sloten vele deelnemers van het Wuppertal Comité zich aan bij het Comité voor waakzaamheid. De eerste brochure in juni 1936 werd getiteld 'Het Nationaalsocialisme als Geestelijk Gevaar' en stelde:

“De Nederlandsche intellectuelen, wier namen hieronder volgen, zich verenigend, ongeacht hun politieke overtuiging, van oordeel, dat het nationaalsocialisme en alle andere groeperingen van dezelfde aard een ernstig gevaar betekenen voor de vrijheid van onderzoek en meningsuiting en daarmee voor de ontwikkeling van maatschappij, cultuur en wetenschap, besluiten een Comité van Waakzaamheid te stichten als centrum van alle intellectuelen, die zich het gevaar van het nationaalsocialisme bewust zijn en het willen bestrijden, en bevestigen hun besluit om gezamenlijk op te komen voor de verdediging der geestelijke vrijheid en tegen het nationaalsocialisme, dat dit essentiële cultuurgoed belaagt.”

Nog geen maand later, op 17 juli 1936, volgde er een fascistische staatsgreep in Spanje en werd er wereldwijd geprotesteerd. In augustus 1936 startte de organisatie Hulp aan Spanje. Het was de Nederlandse tak van de internationale organisatie Comité de coordination et d'information pour l'aide à l'Espagne républicaine.

Van Nederland naar Spanje

Voor Duitse emigranten en/of Duitse politieke vluchtelingen was de situatie in Nederland al in 1933 slecht. Op 30 mei 1933 werd een door de Nederlandse overheid een circulaire verstuurd dat alleen vluchtelingen werden geaccepteerd als ze in levensgevaar verkeerden. Het Nederlandse vluchtelingenbeleid werd steeds strenger, ook voor de politieke vluchtelingen. Veel vluchtelingen werden in Nederland vastgezet. Ook werden ingesloten vluchtelingen zonder asiel teruggestuurd naar Duitsland. Vele vluchtelingen werden zonder officiële aanhouding en verhoor al direct door de lokale politie teruggestuurd naar Duitsland.

Vanuit Duitsland en Oostenrijk vluchtten al in 1934 mensen via Nederland verder naar Spanje. Door de rechtse Spaanse regering werd een repressieve politiek gevoerd in 1934, welke leidde tot veel weerstand in de Spaanse maatschappij. Op 5 oktober 1934 brak er in de Spaanse provincie Asturias een mijnwerkersstaking uit. Deze escaleerde in een opstand van Asturische mijnwerkers en andere arbeiders in Catalonië en Baskenland. De regering zette het leger in onder het bevel van generaal Franco. Het conflict duurde tot 18 oktober. Met het Spaanse Vreemdelingenlegioen (Tercio), het Moorser leger (Regulares) en de Spaanse marine werd een woeste onderdrukking uitgevoerd.